

3. SOCIOEKONOMSKI UZROCI SMANJENJA (POVEĆANJA) NATALITETA

*Novo Vujošević**

3. 1. METODOLOŠKE NAPOMENE (METODOLOŠKA POLAZIŠTA)

Izlaganje, odnosno analiza ove vrste, zahtijeva precizno definisanje osnovnih teorijsko-metodoloških polazišta. Ovo tim prije ako se ima u vidu da je riječ o identifikovanju uzroka i pravaca kretanja u demografskom razvoju. Ako se dogodi nejasno i pogrešno određenje metodoloških principa, onda se neminovno upada u nejasnoće, kontroverze i „putovanje” u pogrešne smjerove. Upravo smo se odlučili da u kratkim crtama odredimo (definišemo) osnovna metodološka polazišta.

3. 1. 1. ODRŽIVI RAZVOJ

Svaki društveni, pa i demografski razvoj, treba da se zasniva na konceptu održivog razvoja. Koncept održivog razvoja je već utemeljen i prihvaćen u svim razvojnim dokumentima Crne Gore. Održivi razvoj podrazumijeva skladnu kombinaciju ekonomskih i socijalnih faktora uz strogo poštovanje čuvanja (zaštite) prirode, prirodnih resursa. Drugim riječima, održivi razvoj podrazumijeva vješto balansiranje ekonomskih, socijalnih i ekoloških faktora u cilju pospešivanja društvenog progressa, društvenog prosperiteta.

3. 1. 2. JASNO ODREĐENJE PRIORITETA U RAZVOJU

Koncept održivog razvoja zahtijeva jasno određenje prioriteta u društveno-ekonomskom razvoju. Drugim riječima, neophodno je odrediti noseće grane razvoja i pri tome voditi računa da se pravovremeno otkriju i parališu mogući konflikti u razvoju, odnosno konfliktki na međugranskoj relaciji, pa i konfliktki između društveno-ekonomskog razvoja, s jedne, i prirodne sredine, prirodnih resursa, s druge strane. Prema našem uvidu u razvojne dokumente, četiri su noseća stuba, noseće grane u razvoju: poljoprivreda (organska), energetika, industrijska proizvodnja i turizam. Svi razvojni projekti treba da se prvenstveno baziraju na ovim prioritetima.

* Prof. dr Novo Vujošević, Ekonomski fakultet, Univerzitet Crne Gore, Podgorica

3. 1. 3. DEMOGRAFSKI RAZVOJ I POPULACIONA POLITIKA

Bitna dimenzija svakog razvoja je „ljudski faktor”. Prevedno na jezik demografije to je stanovništvo. Stanovništvo je, dakle, važan, ako ne i presudan faktor razvoja. Otuda se demografska kretanja nameću kao neophodnost u svim istraživanjima koja pretenduju da otkriju tendencije i zakonitosti u razvoju. Populaciona politika, o kojoj je ovdje riječ, nije ništa drugo do usmjeravanje demografskih kretanja prema unaprijed definisanim ciljevima društvenog razvoja. Pri tome, naravno, treba voditi računa da demografski razvoj pospješuje društveno-ekonomski i obrnuto.

3. 1. 4. USKLAĐIVANJE MJERA EKONOMSKE, SOCIJALNE I POPULACIONE POLITIKE

Ne može se računati na progres društva ako se mjere ekonomske, socijalne i populacione politike međusobno ne usaglase. Usklađenost ili usaglašenost mjera iz pomenutih oblasti je garancija izbalansiranog društvenog, odnosno demografskog razvoja. Ako se ove mjere ne usaglase, može doći do situacije koja se u narodu naziva: „Neko u klin, a neko u ploču”. U tim situacijama dolazi do haotičnog stanja. U haotičnom stanju mjera ekonomske, socijalne i populacione politike, nemoguće je društvene akcije usmjeravati u željenom pravcu. Ovdje treba imati u vidu da se mnogi i populacioni i socijalni problemi mogu jedino uspješno rješavati mjerama razvojne politike. Tako, na primjer, snažnim razvojem poljoprivrede može se realno očekivati demografska revitalizacija sela.

3. 1. 5. NEOPHODNOST POSMATRANJA NATALITETA U PROCESU PROMJENA

Odnos prema natalitetu, odnosno prema rođenju djece, podložan je promjenama. Ovo tim prije ako se ima u vidu da su pod našom analitičkom lupom socioekonomski faktori koji vrše direktan ili indirektan uticaj na natalitet. To znači da je neophodno da se sazna jačina uticaja pojedinih faktora i to u zavisnosti od promjena koje se dešavaju na svim nivoima i segmentima društva u različitim vremenskim situacijama, u različitim vremenskim intervalima. Ovakav pristup omogućava da se uoče pravilnosti promjena. Ako se utvrde (uoče) pravilnosti promjena, to omogućava da se definišu (odrede) tendencije promjena, njihov smjer i intenzitet. Jedino se na taj način može preciznije i jasnije raščlaniti i objasniti predmet analize, predmet istraživačkih preokupacija. Osim toga, ovakav pristup omogućava odgovornim akterima društva da usmjere razvoj društva, u našem slučaju natalitet, u željenom pravcu, odnosno da prekinu negativne tendencije i otvore put pozitivnim kretanjima, pozitivnim tendencijama.

Treba reći da su istraživanja, na kojima se bazira ova analiza, koristila komparativni metod. Upoređivana je prošlost i sadašnjost. Takođe su se ponavljala neka istraživanja, na istom uzorku, što je omogućavalo da se sagledaju promjene na dugi rok. Tako, na primjer, u nekoliko uzastopnih istraživanja, testirano je mišljenje ispitanika o idealnom broju djece u porodici. To je omogućilo da se sagledaju pro-

mjene stavova koje su nastale pod uticajem novih društveno-ekonomskih uslova i okolnosti.

3. 1. 6. IDENTIFIKACIJA UZROKA

Jedan od glavnih ciljeva ove analize je identifikacija uzroka koji na neposredan ili posredan način utiču na natalitet, na njegovo kretanje. Ovdje je notirano više od trideset socioekonomskih uzroka ili faktora. Onim faktorima ili uzrocima koji imaju snažniji uticaj posvećena je veća pažnja. Smatramo da je ovakav pristup omogućio da se zadata tema dublje i svestranije obradi. Kad se jasno identifikuju uzroci uticaja na određenu pojavu, onda je predviđanje njenih budućih kretanja moguće jasnije i preciznije odrediti. Takođe se ovakvim pristupom omogućava pronalaženje adekvatnih mjera za rješavanje problema.

Svi uzroci ili faktori, koji su ovdje predmet analitičke pažnje, smješteni su na globalnom, međunarodnom, opštinskom, lokalnom i na nivou primarnih društvenih grupa. Svaki od faktora ima svoj uticaj, ali ne djeluje (ne utiče) pojedinačno i izolovano. Naprotiv, svi su međusobno povezani i uslovljeni i kao takvi djeluju u stvarnosti, u stvarnim (realnim) odnosima. No, pored toga, treba imati u vidu da porodica kao osnovna reproduktivna jedinica društva ima posebnu težinu uticaja. Bez adekvatne analize njene uloge, ne može se sagledati suština reproduktivnog procesa. Nastojalo se da se ovo metodološko polazište ispoštuje u ovom tekstu.

U prilogu ovog referata daje se pregled istraživanja koja su ovdje korišćena. Može se reći da je ovaj tekst svojevrsna sinteza korišćenih rezultata istraživanja.

3. 2. PATRIJARHALNO DRUŠTVO U CRNOJ GORI I NJEGOV ODNOS PREMA NATALITETU

3. 2. 1. DRUŠTVENO-SRODNIČKO GRUPISANJE U PATRIJARHALNOM DRUŠTVU

Svako sociološko-etnološko razmatranje nataliteta neophodno je početi društvenim grupisanjem. Kad je riječ o patrijarhalnom društvu, društveno i srodničko grupisanje izbija u prvi plan. Ovo iz razloga što se upravo u ovom grupisanju nalaze faktori koji na neposredan ili posredan način utiču na natalitet, odnosno na reproduktivnu funkciju porodice.

Osnovne društveno-srodničke grupe u patrijarhalnom društvu Crne Gore su *pleme, tradicionalno selo, bratstvo, susjedstvo i porodica*.

Pleme je u ovoj vrsti grupisanja globalna društvena grupa. Ono je svojevrsni „omotač” svih naznačenih vidova grupisanja. Kod članova grupa (plemena) razvijeno je osjećanje plemenske pripadnosti. Pleme ima izvjesna svojstva koja mu daju karakter političke grupe. Ovo svojstvo je naročito dolazilo do izražaja kad je trebalo braniti pleme od inoplemenskih nasrtaja. Ako je pleme bilo čvršće organizaciono ustrojeno i uobličeno kao društveno-politička grupa, to je vršilo snažniji pritisak na ostale društveno-srodničke grupe koje se nalaze u njegovom sastavu.

Tradicionalno selo u patrijarhalnom društvu se tretira kao društvena zajednica. Ono se ponaša kao sastavni dio patrijarhalnog društva. Tradicionalni način proizvodnje u seoskoj zajednici neposredno utiče na održavanje i zadržavanje patrijarhalnih svojstava.

Bratstvo je društveno-srodnička grupa. Zajedničko (srodničko) porijeklo je osnovni stožer okupljanja. Postojanje bratstveničke svojine je učvršćivalo bratstvo i kao društvenu i kao srodničku grupu.

Susjedstvo se tretira kao primarna društvena grupa. Susjedi se nalaze licem u lice. Često dijele i zlo i dobro. Često se susjedstvo identifikuje sa bratstvom. To znači da su bratstvenici istovremeno i susjedi. U tom slučaju, susjedstvo je istovremeno i društvena i srodnička grupa. To je bila garancija da bude i primarna i homogena. Naravno, bilo je i susjedstava koja se nijesu formirala na srodničkoj osnovi, ali su njihovi članovi bili u prisnim odnosima.

Porodica je središnja karika u ovom grupisanju. Porodica je, drugim riječima, osnovna ćelija društvenog grupisanja u patrijarhalnom društvu. Naravno, riječ je o patrijarhalnoj porodici. Patrijarhalna porodica je bila uklopljena u naznačenoj strukturi, ali je istovremeno povratno emitovala „signale” koji su učvršćivali cjelokupnu patrijarhalnu strukturu. Sve prethodno notirane šire grupe, šire zajednice, predstavljale su neku vrstu „omotača” u kojima se patrijarhalna porodica bezbjedno osjećala, naročito u odnosu na spoljne uticaje. Onoga trenutka kad su „omotači” počeli slabiti, porodica se našla na „vjetrometini” promjena, na „vjetrometini” otvaranja prema prodoru novog.

3. 2. 2. UTICAJ PATRIJARHALNOG GRUPISANJA NA NATALITET, NA REPRODUKCIJU STANOVNIŠTVA

Svaka od grupa je vršila bilo posredan, bili neposredan uticaj na porodicu, na odvijanje porodičnih funkcija, posebno na njenu reproduktivnu funkciju.

I pleme i bratstvo su bili budni čuvari patrijarhalnih normi, patrijarhalnog sistema vrijednosti. Svako pleme je nastojalo da bude brojnije, da bude jako i razgranato. To se, pored ostalog, postizalo favorizovanjem norme da treba imati što više sinova, što više pušaka, što više djece u porodici. Inokosna i brojčano slaba plemena teško su mogla opstajati u veoma oštroj konkurenciji sa drugim plemenima, teško su se mogla odbraniti od neprijateljskih nasrtaja. Pogibije su bile česte, a nekad i svakodnevne. Trebalo je gubitke nadoknaditi. Pleme se u tom pogledu oslanjalo na porodicu. Porodica, odnosno žena, bila je nepresušna „fabrika” za proizvodnju djece.

I bratstvo je slično djelovalo. I njemu je išlo naruku izdašno rađanje djece. I njemu je bio potreban što veći broj onih koji su sposobni da nose pušku, koji će sutra voditi tešku borbu za međubratstvenički ugled u plemenu. I ne samo u plemenu već i van plemena. Ovim se može objasniti činjenica bdjenja bratstva nad reprodukcijom svog stanovništva, svojih bratstvenika.

Tradicionalno selo i susjedstvo su u ovome pomogli plemenu i bratstvu. I ova socijalna grupisanja su „zbijala” redove socijalne strukture patrijarhalnog društva.

Kad je već riječ o uticaju patrijarhalne socijalne strukture na rađanje, na natalitet, ne može se zaobići njeno ljubomorno proizvođenje i čuvanje patrijarhalnog sistema vrijednosti. Rađanje djece bez ikakvog ograničenja se ovdje tretira kao centralna i vrhunska vrijednost. „Djeca su božja blagodet, božji dar. Biće onoliko djece koliko ih sami Bog dadne. U to se ljudi, obični smrtnici, ne smiju miješati”. U ovoj maksimi ili sentenci je zgusnuto sadržan odnos patrijarhalnog društva prema rađanju djece. U ovoj strukturi vladala je prava opsesija ili težnja da plemenik (bratstvenik) produži svoju lozu, svoje porodično stablo. Otuda i strahovanje od ugase ognjišta, od iskobništva. U ovom kontekstu su iznikle i najteže kletve koje čovjek može uopšte izreći: „Od tebe traga ne ostalo” ili „Kuća ti se ugasila”. Ljudi su se od ovoga bojali kao od žive vatre. Sve su ovo zorni pokazatelji o bdjenju patrijarhalne socijalne strukture, patrijarhalnog društva u cjelini nad svojom reprodukcijom.

Porodica je njegovala i čuvala patrijarhalni sistem vrijednosti. I za porodicu je važila maksima: „Djece nikad nije dosta. Najljepša porodična pjesma je djetinji plač”. Istina, patrijarhalna porodica je više obožavala ili, preciznije rečeno, forsirala rađanje muške, nego rađanje ženske djece. „Kad se rodi đetić (sin) i tigre se na kući vesele, a kad se rodi djevojka i oganj proplače. Djevojka je tuđa sreća, a sin je produžetak loze, produžetak roda i bratstva, odnosno bratstveničkog ogranka”. Ove se konstatacije mogu tretirati kao svojevrsna opservacija istraživača koji su ove pojave istraživali krajem XIX i početkom XX vijeka. Među njima dominiraju Jovan Erdeljanović, Andrija Jovičević i Valtazar Bogišić.

Porodični sastav umnogome determiniše reproduktivnu funkciju porodice. Tako, na primjer, drukčija je pozicija patrijarhalne porodične zadruge, drukčija proširenog porodičnog sastava, a sasvim drukčija individualne porodice – porodice užeg sastava. Bez dvoumljenja se može konstatovati da su porodična zadruga i proširena porodica¹ imanentnosti patrijarhalnog društva. U njima su sve porodične funkcije pod punom kontrolom patrijarha (starješine porodica). Ovo se posebno odnosi na reproduktivnu funkciju. I sistem porodičnog odlučivanja je tako ustrojen da glavnu riječ vodi starješina porodice. Individualizacija porodice donosi bitne novine u porodične sastave. Početak individualizacije porodice se može tretirati kao početak rastakanja patrijarhalne porodicu i svim njenim segmentima.

Iz prethodnog se može zaključiti da je patrijarhalna socijalna struktura, uključujući tu prvenstveno porodicu, bila čuvar i stimulator rođenja djece. Otuda se može i formulirati pravilnost: Ukoliko patrijarhalna socijalna struktura egzistira u izvornom vidu, utoliko je i brojnije rađanje djece. Ovoj pravilnosti ili zaključku je neophodno dodati i uticaj koji je država imala na održavanje patrijarhalnog shvatanja i ponašanja kad je u pitanju reprodukcija. Ponašanje, na primjer, kralja Nikole kao gospodara Crne Gore, imalo je sličnosti sa ponašanjem patrijarha u porodici. I u jed-

¹ Proširena porodica je, u stvari, prelazni oblik između porodične zadruge (veće kuće) i individualne porodice. Ovom tipu porodičnog sastava nije se poklanjala dovoljna istraživačka pažnja. Čini se da je to hendikep za svakog istraživača koji se trudi da otkrije (utvrdi) pravilnosti promjena u porodici. Ovo tim prije ako se ima u vidu da postoje različiti varijeteti proširene porodice, što analitičaru otežava situaciju.

nom i u drugom slučaju vlast je koncentrisana u liku gospodara, odnosno starješine porodice. U porodici, naročito kad je bila u pitanju udaja kćeri, Gospodar se ponašao kao patrijarh. Njegova je bila odlučujuća. Naravno, tu su se uplitali politički i diplomatski motivi. No, ipak se pridržavao one narodne (patrijarhalne) maksime: „Udaj kćer u bogatu kuću”. Osim toga, kralj Nikola je imao punu kuću djece. Sigurni smo da je u tom pogledu bio uzor ili model ponašanja mnogim starješinama porodica u Crnoj Gori. „Kad gospodar ima punu kuću djece, zašto i mi, obični smrtnici, ne bismo to isto imali”, moglo se pročitati sa usana mnogih starješina porodica. Iz ovog proizilazi da je porodica kralja Nikole po mnogo čemu pripadala patrijarhalnom porodičnom tipu i kao takva bila uzor patrijarhalnog ponašanja.

3. 3. TRANSFORMACIJA PATRIJARHALNOG U SAVREMENO

3. 3. 1. SLABLJENJE PATRIJARHALNOG „OMOTAČA” PORODICE

U našim istraživanjima, u našim razmatranjima, koristimo izraz „patrijarhalni ‘omotač’ porodice”. Riječ je o „omotaču” porodice koji stvara patrijarhalna socijalna struktura i koji čuva patrijarhalna svojstva društva. „Omotač” je sastavljen iz najmanje tri sloja. Prvi sloj sačinjava pleme, drugi tradicionalno selo, a treći, koji je najbliži porodici, je bratstvo. Sva tri sloja su čuvala porodicu od promjena. Najvjerniji čuvar je, naravno, bio bratstvenički sloj.

Rastakanje plemena kao društvene i mahom srodničke zajednice je istovremeno naznačilo slabljenje ili, pak, „pucanje” plemenskog sloja u patrijarhalnom „omotaču”. Naravno, ovaj proces nije bio kratkoročan i bezbolan. Naprotiv, bio je dug i pun protivurječnosti. Ostaci plemenskog su se dugo zadržavali, naročito u svijesti ljudi. I dan-danas se oni osjećaju. No, i pored toga, rastakanje plemena, kao društvene zajednice, otvorilo je proces promjena u porodici. Bile su neminovne i nezaustavne.

Bratstvenički sloj u patrijarhalnom „omotaču” je dugo odolijevao promjenama, dugo je čuvao od promjena patrijarhalna svojstva porodice, ali je, ipak, postepeno „dizao ruke” u znak nemoći da zaustavi novo i nadolazeće. Bratstvo je sve više gubilo ekonomsku dimenziju, odnosno bratstveničku svojinu. Burne migracije selo – grad, odnosno miješanje stanovništva u prostoru, a time gubljenje srodničkog u grupisanju, zadalo je smrtni udarac bratstvu kao homogenoj društveno-srodničkoj grupi. Nešto slično se dešavalo i sa tradicionalnim selom i susjedstvom.

3. 3. 2. REDUKCIJA PORODIČNIH FUNKCIJA²

Sasvim je poznato da je patrijarhalna porodica funkcionisala „punim pogonom” svojih funkcija. U njoj su se u cjelosti odvijale ekonomska (i proizvodnja i potrošnja),

² Svako istraživanje porodice treba da se bazira na metodološkom principu koji insistira da se posmatra odvijanje porodičnih funkcija u procesu promjena. Porodične funkcije treba i u istraživanjima da budu primarne jer je to garancija da se dublje i detaljnije objasne unutarporodični odnosi. S obzirom na to da je redukcija porodičnih funkcija proces koji je izazvao radikalne promjene u porodici, to mu se treba posvetiti posebna analitička pažnja.

odgojno-vaspitna, obrazovna, moralna i biološka, odnosno reproduktivna funkcija. Ova je porodica, znači, bila stjecište svih životnih funkcija. Iz ovog proizilazi da bez porodice nema života.

Fundamentalna promjena porodice unutar porodičnih odnosa se dogodila onda kada je otpočeo proces redukcije svih porodičnih funkcija. To je period razvoja društvene podjele rada, enormnog rađanja raznih društvenih institucija i organizacija, jačanja uloge države u društvenom razvoju, razvoja privređivanja van porodice i sl. Novorođene institucije i organizacije postepeno preuzimaju pojedine komponente porodičnih funkcija. To se prvenstveno dogodilo u ekonomskoj funkciji. Proizvodnja se pretežno odvijala u preduzećima gdje važe druge norme, druga pravila u odnosu na porodicu. Odgoj, vaspitanje i obrazovanje u znatnoj mjeri preuzimaju predškolske ustanove, škole i druge brojne društvene organizacije i institucije. Proces preuzimanja porodičnih funkcija je praćen brojnim protivrječnostima, pa i konfliktnostima. Tu su se često sukobljavale tradicionalne i savremene vrijednosti. Patrijarhalna porodica se nije lako predavala. No, neumitnost novog je bila evidentna. Ovdje treba naglasiti da su porodice preuzimale pojedine vaspitno-moralne komponente devijantne grupe i organizacije. To, naravno, proces redukcije porodičnih funkcija okreće u negativni smjer ili, bolje rečeno, u bespuće.

I reproduktivna funkcija porodice je „napadnuta” od strane društvenih institucija i organizacija. Rađanje djece se sada više ne obavlja u krugu porodice, već u porodilištu. Osim toga, postoje i druge institucije i organizacije koje se bave djelatnostima vezanim za rađanje djece, za reprodukciju stanovništva. Naši istraživački nalazi ukazuju da je ovaj proces uticao na smanjenje broja djece u porodici. To znači da ovaj proces neminovno sadrži „atomizaciju” porodice. Bojimo se da ovaj proces, iako se stihijno odvija, ne ugrozi i prostu reprodukciju stanovništva Crne Gore. Ovo je u izvjesnom smislu paradoksalno, ali, ipak, istinito.

Osim utučaja društvenih institucija i organizacija na reprodukciju porodičnih funkcija, ne treba zaboraviti i uticaj redukcije na ekonomsku i na ostale funkcije porodice. Ovdje je evidentan i povratan uticaj. To znači da redukcije porodičnih funkcija treba posmatrati u međusobnom uticaju i prožimanju. Sigurni smo da se na taj način mogu uočiti pravilnosti promjena u procesu odvijanja cjelokupnih porodičnih funkcija. Bez uočavanja i utvrđivanja ovih pravilnosti, ne mogu se predvidjeti buduća kretanja u društvu.

3. 3. 2. 1. „ATOMIZACIJA” PORODICE (DOMAĆINSTVA)

Svi popisi stanovništva, koji su sprovedeni u periodu od 1948. do 2003. godine ukazuju da se permanentno smanjuje broj članova domaćinstva, odnosno porodice. Taj proces sociolozi nazivaju „atomizacija” porodice. Ovaj proces je prisutan i u gradskim i u seoskim naseljima. Radi ilustracije, prezentiramo sljedeće činjenice. U Crnoj Gori je prosječna veličina domaćinstva u 1991. godini iznosila 3,6, a u 2003. godini 3,2 člana. Prosječna veličina domaćinstva u gradovima iznosila je u 1991. godini 3,5, a u 2003. godini 3,2 člana. Prosječna veličina seoskog domaćinstva u 1991.

godini iznosila je 3,7, a u 2003. godini 3,2 člana. Ovome treba dodati činjenicu da u selima ubrzano raste broj staračkih domaćinstva.

Iz prethodno prezentiranih podataka može se zaključiti da je proces „atomizacije” domaćinstva (porodica) kontinuiran, odnosno permanentan. Ovdje se s pravom postavlja pitanje kako zaustaviti proces koji sve više poprima negativne tendencije. Proces, naime, prijeteći da ugrozi prostu reprodukciju stanovništva. Ovo tim prije ako se ima u vidu da se baš ovo u mnogim porodicama shvata kao normalno i logično. Treba ovdje imati u vidu da proces „atomizacije” pospješava proces individualizacije porodice i obrnuto. Kad se ova dva procesa „udruže”, poprimaju prenaplašeno dejstvo koje „gospodari” promjenama. Nevolja je u tome što se mnoge promjene kreću u pogrešnom smjeru, odnosno ka onome što ugrožava demografsku supstancu.

3. 4. STAVOVI ISPITANIKA O BROJU DJECE U PORODICI

Jedan od pokazatelja kretanja nataliteta su stavovi ispitanika o broju djece u porodici. Naravno, ovaj pokazatelj može biti pouzdan ako se koristi u sukcesivnim istraživanjima i ako se koristi na reprezentativnom uzorku.

S obzirom na to da se ovdje koriste rezultati više istraživanja obavljenih u različitim vremenskim intervalima i na reprezentativnom uzorku, to smatramo da će doista reći o temi koja je zadana kao predmet našeg interesovanja, našeg razmatranja.

U nekoliko anketnih istraživanja³, postavljeno je ispitanicima, između ostalih, isto pitanje: „*Koliko treba, po Vašem mišljenju, da jedna porodica ima djece?*”

Ovdje ćemo prezentirati samo neke rezultate i to u sintetičkom (zgušnjutom) vidu.

U prvim istraživanjima ispitanici su u većini preferirali brojniju porodicu, porodicu sa troje i više djece. Sljedeća istraživanja pokazuju drukčiju tendenciju. U ovim istraživanjima pretežu ispitanici koji preferiraju „atomsku” porodicu, porodicu sa manjim brojem djece. Njihov ideal je porodica sa dvoje djece. Iz ovog slijedi nepobitni zaključak. Novo (sadašnje) vrijeme je donijelo i novo shvatanje o broju djece u porodici. Realno je očekivati da će ovo shvatanje u budućnosti sve više snažiti. To je, izgleda, imanentnost novih kretanja i u porodici i u društvu.

Ukrštanje osnovnih obilježja ispitanika sa njihovim stavovima o broju djece u porodici otkriva veoma značajne nalaze.

Godine starosti su obilježje ispitanika koje utiče na stav o broju djece u porodici. Tako se jasno uočava pravilnost da se pripadnici mlađih dobnih grupacija mahom izjašnjavaju za porodicu sa manje djece. Drukčija je situacija kad je riječ o pripadnicima starijih dobnih grupacija. Oni se, naime, mahom izjašnjavaju za brojniju porodicu. Međutim, treba naglasiti da su prisutna odstupanja od uočene pravilnosti. To je istovremeno i pokazatelj uticaja i drugih faktora.

³ Ovdje se koriste rezultati četiri istraživanja. Prvo istraživanje je sprovedeno 1970, drugo 1979, treće 1988, a četvrto 2001. godine. U svim istraživanjima anketirano je 1200 ispitanika po sistemu reprezentativnog i stratifikativnog uzorka. Istraživanja su bila javno-mnjenjskog tipa. Istraživanja su organizovana i realizovana u Institutu za društveno-ekonomska istraživanja u Podgorici.

Ispitanici iz proširenog porodičnog sastava u većoj mjeri preferiraju porodicu sa većim brojem djece, a ispitanici iz individualne porodice (porodice užeg sastava) preferiraju „atomsku” porodicu. Njihovi stavovi se najčešće grupišu oko broja dva. Moguće objašnjenje se vezuje za činjenicu da se patrijarhalno shvatanje duže održava u proširenoj negoli u individualnoj porodici. S obzirom na to da se sve više smanjuje broj porodica proširenog sastava, to je logično očekivati predominaciju individualnih porodica, a time i dalje preferiranje porodice sa manjim brojem djece.

Interesantno je interpretirati stavove ispitanika o tome kakav polni sastav djece preferiraju. Uzevši u cjelini, brojniji su stavovi koji daju prednost muškoj djeci, odnosno sinovima. No, treba imati u vidu da sve više izbijaju u prvi plan ispitanici koji izražavaju jednakost između polova, tj. koji smatraju da je najbolja varijanta jednak broj muške i ženske djece. Takođe treba imati u vidu da nijesu zanemarljivi stavovi koji daju prednost ženskoj djeci, što je bilo neshvatljivo u prošlosti, odnosno u eri dominacije patrijarhalnog shvatanja.

Ako se posebno posmatra polno obilježje ispitanika kao faktor diferencijacije stavova, odmah se uočava da su, uzevši u cjelini, muškarci veće pristalice većeg broja djece u porodici, negoli žene. No, treba primijetiti da ovdje ima odstupanja od uočene pravilnosti. Tako se dešava da je u nekim sredinama prisutniji broj žena nego muškaraca koje daju prednost rađanju sinova.

Mjesto boravka se pojavljuje kao faktor diferencijacije stavova o željenom broju djece u porodici.

Treba odmah reći da se prvenstveno diferenciraju stavovi na osnovu stanovanja u seoskim i gradskim naseljima. Uzevši u cjelini, stanovnici seoskih naselja u većem broju preferiraju brojniju porodicu, nego gradska naselja. No, ovdje treba imati u vidu da je značajno u kojem se regionu nalazi seosko, a u kojem gradsko naselje. Drukčiji su, na primjer, stavovi u gradu u sjevernom regionu, nego u gradu u primorskom regionu. Ovo se isto dešava kada je riječ i o seoskim naseljima. Takođe se primjećuje da se stavovi diferenciraju unutar gradskih naselja. Tako, na primjer, u udaljenim brdsko-planinskim selima je prisutnije patrijarhalno shvatanje o broju djece, nego što je prisutno u prigradskom selu, a posebno ako se selo nalazi u okruženju većih i razvijenih gradova.

U samom seoskom naselju je prisutna diferencijacija stavova s obzirom na to da li ispitanik pripada „čistom” tipu poljoprivrednog gazdinstva, ili je, pak, pripadnik mješovitog tipa gazdinstva, odnosno domaćinstva. Pripadnici „čistih” poljoprivrednika u znatno većem broju preferiraju porodicu sa više djece, nego što to čine pripadnici mješovitih domaćinstava.

Diferencijacija je primjetna i u okviru gradova. Ovo naročito ako je u gradu primjetna socijalna segregacija sa primjesama etničkog. Tako, na primjer, sasvim su različiti stavovi Roma na Koniku od stavova građana u četvrtima gdje dominira intelektualna elita. Takođe se primjećuje da su stavovi o broju djece u porodici onih koji su locirani na periferiji gradova bliži stavovima iz seoskih naselja, nego stavovima građana iz gradskih jezgara. Građanima sa periferije je prijemčivija brojna porodica, nego svim ostalim kategorijama građana. Otuda su ova naselja legla izdašnjeg nataliteta.

Naši rezultati istraživanja pokazuju da se stavovi o natalitetu diferenciraju na osnovu nacionalne, odnosno etničke pripadnosti.

U skoro svim istraživanjima se pokazalo da Srbi, Crnogorci i Hrvati preferiraju porodicu sa manje djece, dakle, „atomsku”, dočim su Muslimani (Bošnjaci), Albanci i Romi vezani za punu kuću djece. Ovdje se u izvjesnom smislu miješa nacionalno etničko i vjersko. Treba primijetiti da je nacionalno i vjersko više izraženo kad su nacionalne pripadnosti grupisane na jednom jedinstvenom prostoru, nego kad su razasute po cijelom državnom prostoru. Nacionalno i etnički homogeni prostori su otporniji na promjene. Više su „zatvoreni” i upornije čuvaju svoja patrijarhalna obilježja, a to znači i svoja shvatanja o brojnoj porodici – porodici sa više djece.

Stepen obrazovanja ispitanika i njihova kulturna svojstva su nezavisne varijable koje umnogome opredjeljuju njihova shvatanja o natalitetu. Uzevši u cjelini, može se primijetiti da se jedna tendencija promjena ispoljava na dugi rok. Riječ je o promjenama stavova i to u zavisnosti od promjene rasta obrazovanja. Sa rastom obrazovanja opada preferencija porodice sa više djece. To znači da se ispitanici nižeg nivoa obrazovanja opredjeljuju za više djece u porodici, dok ispitanici višeg stepena obrazovanja mahom preferiraju „atomsku” porodicu. Naravno, i ovdje postoje odstupanja od uočene pravilnosti, a to znači da se upliću i drugi faktori uticaja, što treba analitički uvažavati. Porodični standard ispitanika se pojavljuje kao bitan kreator stavova o natalitetu. Veoma je evidentna i pravilnost da sa rastom standarda porodice opada interesovanje za porodicu sa više djece.

3. 5. PLANSKA PORODICA (PLANIRANJE PORODA)

Prethodna analiza o stavovima ispitanika o broju djece u porodici je u stvari pokazala da je na djelu planiranje poroda, odnosno planska porodica. Ovdje se, naime, polazi od realne pretpostavke da ispitanici svojim stavovima projiciraju svoje namjere, svoja htjenja. Oni, koji još nijesu izvršili i završili proces reprodukcije, svojim stavovima su iskazali svoje namjere u vezi sa planiranjem poroda, planiranja broja djece u porodici. Prema tome, ako neko unaprijed određuje koliko će djece imati u svojoj porodici, taj planira svoj porod, svoju porodicu. Ovo je, znači, sasvim suprotno stavu, i ne samo stavu već i ponašanju, koji potencira nemiješanje čovjeka u biološku reprodukciju, u biološka svojstva čovjeka.

Postoji mnoštvo faktora koji manje-više utiču na planiranje porodice. To su, prije svega, oni faktori koje smo označili kao faktore uticaja na stavove o broju djece u porodici. Tome, svakako, treba dodati stepen razvoja zdravstvene kulture, nivo kulture, korišćenje kontraceptivnih sredstava, kao i skladno funkcionisanje svih ustanova i organizacija koje su uključene u ovaj proces. Planiranje poroda podrazumijevan „držanje” pod kontrolom svih faktora uticaja na reprodukciju od strane pojedinca, porodice, društvenih institucija i organizacija, kao i odgovarajućih državnih organa. Držanje pod kontrolu implicira normalnu, odnosno izbalansiranu reprodukciju stanovništva. Ne smije se dozvoliti da se planiranje porodice pretvori u kontinuirano bilježenje negativnih stopa reprodukcije stanovništva.

3. 6. EMANCIPACIJA ŽENE I NATALITET

Evidentne su različite ocjene, kako one političke tako i one istraživačke, o tempu i intenzitetu u procesu emancipacije žene u Crnoj Gori. No, i pored postojanja različitih ocjena, svi se slažu da je proces evidentan i da sa sobom nosi promjene u svim segmentima društva. Ovom prilikom ćemo prvenstveno analizirati one dimenzije emancipacije koje se prvenstveno dotiču njenog položaja u porodici, kao i zapošljavanje žene kao vid njene emancipacije.

3. 6. 1. EMANCIPACIJA U PORODICI

U patrijarhalnoj porodici žena je bila višestruko hendikepirana. To se odnosilo i na podjelu rada u porodici, kao i na proces odlučivanja. Podjela rada na „muške” i „ženske” poslove opterećivalo je ženu i činilo njen položaj podređenim u odnosu na muža, odnosno muškarca. Krucijalne porodične odlike su bile u pretežnoj ili isključivoj „nadležnosti” patrijarha, odnosno muških članova porodice. Treba naglasiti da su i odluke o rađanju, odnosno o broju djece u porodici bile u znatnoj mjeri van „nadležnosti” žene.

Uporedo sa razvojem društva, društvenom podjelom rada, promjene su zahvatile i strogu podjelu rada na polnoj osnovi, kao i proces odlučivanja o egzistencijalnim porodičnim odlukama.

Žene su postepeno postajale sve uticajnije u procesu odlučivanja. Postaju u neku ruku kontrolori porodičnog budžeta, naročito ako ekonomično utiču na njegovo trošenje. Drugim riječima, žena postepeno preuzima čuvanje novca. Ovo je iz temelja promijenilo položaj žene u porodici. Žena postoje faktor odlučivanja i nije više puki izvršilac. Uporedo sa ovim, postepeno se izjednačavaju školovane žene u odnosu na mušku djecu. I ovo je snažno pokrenulo proces emancipacije žene u porodici.

Ono što nas ovdje posebno interesuje jeste pozicija žene u odlučivanju o broju djece u porodici. U svim našim istraživanjima se postavljalo ključno pitanje iz ove oblasti: *Ko je odlučivao o broju djece u vašoj porodici?* Ovo pitanje, dakle, trebalo je da dà odgovor o planiranju porodice i o participantima odlučivanja o ovoj fundamentalnoj funkciji.

S obzirom na to da je pitanje postavljeno u istraživanjima koja su se sprovodila u dužem vremenskom lancu, odgovori na njega ukazuju na proces promjena. S obzirom na to da se proces transformacije porodice odvijao iz oblika proširene u individualnu, to je i ovaj proces nosio obilježja koja su imanentna individualizaciji porodice. Tako, na primjer, u početnim istraživanjima se pokazalo da je krug članova koji utiču na odlučivanje o reprodukciji širok. Tu se pojavljuju i kao faktori odlučivanja i svekar i svekrva i djever i zaova i, naravno, muž i žena. Muški članovi kao da imaju prevagu. No, sljedeća istraživanja pokazuju da se prvo sužava krug odlučivanja i da se sve više i više izdvajaju muž i žena.

I tako se postepeno dolazi do situacije kad izbija u prvi plan modalitet odgovora: „O broju djece odlučujemo ja i muž sporazumno”. Na taj način se, u stvari, afirmiše planiranje porodice, proces koji ženi donosi ulogu važnog činioca u odlučivanju. Ovo, naravno, nije došlo odjednom i glatko. Naprotiv, to je bilo mukotrpno uz broj-

ne protivurječnosti i suprotnosti. Čak su se dešavale i konfliktnosti koje su porodicu iz temelja drmale. Ponekad su se dešavali i razvodi brakova kao konačno ishodište suprotnosti i konfliktnosti. Nigdje se „vlast” ne gubi bezbolno, pa ni u porodici.

Emancipacija žene u porodici je sa sobom neminovno donijela restrikciju u rađanju djece. Žena više ne pristaje da bude nepresušni i poslušni pogon za proizvodnju djece. Njena je riječ sve glasnija i respektabilnija, pa čak i odlučujuća. I danas možemo čuti u porodicama glas protesta patrijarhalno nastrojenih: „Današnje žene neće da rađaju djecu, već se zadržavaju na jedno, a jedno je ka nijedno”. Iza toga obično slijedi bujica kritika na račun muževa koji su izgubili i koji svakodnevno gube neprikosnovenu moć u porodici: „On se ne pita koliko pijan sa gaćama. Žena mu se na glavu popela”. No, ovakvi glasovi i protesti „u zaglušujućoj buci” promjena sve se manje čuju i respektuju.

3. 6. 2. ZAPOSŁJAVANJE ŹENE KAO VID NJENE EMANCIPACIJE

Zapošljavanje žene van porodice je u porodici proizvelo burne promjene. Žena je zapošljavanjem donijela sebi sasvim drukčiju poziciju u porodici. Zapošljavanje je prvenstveno enormno povećalo ženine obaveze. Trebalo je izvršavati poslove u porodici uz istovremeno izvršavanje obaveza na poslu. To nije bilo lako izdržati, naročito kad se djeca rađaju i kad odgojna funkcija dolazi do punog izražaja. Situacija je bila tim teža ako se ima u vidu da zapošljavanje žena nije pratilo adekvatno rasuđivanje institucija i organizacija koje su ženi od pomoći i koje preuzimaju njenu ulogu. Tako se u početku žena našla „razapeta” između obaveza prema odgoju djece i obaveza na poslu, na radnom mjestu. Često se dešavalo da ne može adekvatno odgovoriti ni jednoj ni drugoj obavezi.

Nabavka kućnih aparata i formiranje predškolskih i drugih institucija olakšalo je emancipaciju žena. Naravno, proces je bio neujednačen i nije adekvatno dolazio do nižih društvenih slojeva. Ovo je naročito dolazilo do izražaja u situaciji društvene krize. No, i pored svih teškoća koje su pratile i koje i dalje prate zapošljavanje žena, treba reći da je samo zapošljavanje žena donijelo njihovo ekonomsko osamostalivanje. To im je, ipak, povećalo moć u odlučivanju, pa i u odlučivanju u reproduktivnoj funkciji porodice. Pri tome se zapaža tendencija koja se manifestuje u vidu redukcije rođenja i to zavisno od rasta moći žene u procesu odlučivanja – sa rastom moći, opada i broj djece u porodici. Naravno, ovdje su primjetna odstupanja, ali je uočena pravilnost evidentna.

Sve veće prisustvo žena u obrazovanju, privrednim, naučnim i kulturnim aktivnostima, kao i u oblastima koje su tradicionalno bile odvojene, prema ženi i ženskom rodu, u znatnoj mjeri olakšavaju i omogućavaju njenu emancipaciju. No, to ne znači da se u naznačenim oblastima ne nalaze prepreke i ograničenja. Naprotiv, one su žilave i evidentno usporavaju proces emancipacije žene.

Emancipacija žena je veoma neujednačena. Sada se često čuju konstatacije koje najčešće potiču iz nevladinog sektora, da je žena veoma hendikepirana u politici, u političkim strukturama. Ovakve konstatacije imaju uporište u činjeničkoj osnovi. Zahtjevi da žena treba da dobije adekvatnije mjesto u politici baziraju se na obrazlo-

ženjima da bi to dalo nove i složene impulse emancipacije žena u društvu. To bi, po takvim obrazloženjima, doprinijelo i opštem napretku društva. No, sve ovo se može egzaktnije i sigurnije analizirati tek na osnovu naučnostručnih istraživanja koja su u nas oskudna. Naučnostručna istraživanja treba usmjeriti u tom pravcu.

3. 7. MIGRACIJE I NATALITET

Kad je riječ o migracijama stanovništva, bilo u prošlosti, bilo u sadašnjosti, treba odmah konstatovati da je Crna Gora bila izrazito *emigraciono* područje. Uvijek se iz nje odlazilo, bilo u inostrane zemlje, bilo u okruženje, u susjedstvo. To je ostavljalo snažan pečat na sveukupna kretanja stanovništva, pa i na njihovu dimenziju koja se naziva prirodno kretanje.

3. 7. 1. ODLAZAK U INOSTRANE ZEMLJE

Odlazak stanovništva u inostranstvo, za posljednjih sto i više godina, bio je permanentan. U pojedinim vremenskim intervalima događali su se snažni emigracioni talasi.

Prvi snažni emigracioni talas se dogodio krajem XIX i početkom XX vijeka. Knjiga Đoka Pejovića „Uzroci masovnog iseljavanja stanovništva iz Crne Gore“⁴ je u ovom pogledu veoma ilustrativna. U ovom periodu je u Crnoj Gori, prema nalazima u ovoj knjizi, vladala prava epidemija gladi. To je uslovalo masovni odlazak „trbuhom za kruhom“. Odlazili su ljudi u sve časti svijeta i tamo zarađivali gorke zalogaje. Pri tome treba istaći da je odlazila vitalna radna snaga, odnosno oni koji su spremni na rizik. Nije bilo lako odlaziti u veliku i daleku neizvjesnost. No, naš narod kaže: „Pregaocu Bog daje mahove“. Mnogi od njih su zanaovjek ostajali u tim zemljama. Oni koji su se vraćali donosili su sa sobom zavežljaje novca, ali i nove poglede na život. Među tim pogledima bilo je i onih koji su se odnosili na reproduktivnu funkciju porodice i koji su se kosili sa patrijarhalnim ponašanjem. To je svakako ostavljalo tragove na konkretna ponašanja u porodici. Bilo je i onih koji su pod uticajem boravka u inostranstvu prihvatili i sprovodili tehničko-tehnološke inovacije na svom gazdinstvu.

U ovo isto vrijeme se dogodio snažan migracioni talas prema naprednom tada inostranom okruženju, a naročito prema Srbiji. Prema nalazima iz već pomenute knjige, u Srbiju je, krajem XIX i početkom XX vijeka, otišlo skoro više stanovnika, nego što ih je ostalo u Crnoj Gori. Svaki ovakav masovni odlazak je uticao na gubitke vitalnosti stanovništva. No, treba, takođe, reći da su odigrali i pozitivnu ulogu. Ljudi iz Crne Gore su tamo nalazili egzistencijalno utočište, odnosno spasenje od nemaštine i gladi. Time se Crna Gora rasterećivala od pretjerane agrarne prenaseljenosti i od nezapamćenog usitnjavanja ionako sitnog posjeda.

Treći i jak migracioni talas prema inostranstvu se dogodio sedamdesetih godina XX vijeka. Usljed ekonomske krize, kao i rasta nezaposlenosti u tadašnjoj Socijalističkoj Jugoslaviji, uslijedio je talas migracije prema zapadnim zemljama i to iz svih

⁴ Đoko Pejović, *Uzroci masovnog iseljavanja stanovništva iz Crne Gore*, Istorijski institut SR Crne Gore, Titograd, 1962. godine.

regiona i republika Jugoslavije. Talas je, naravno, zahvatio i Crnu Goru. Ove migracije su najviše praznile sela. To je pražnjenje, između ostalih, podsticalo starenje sela a time uzrokovalo pad nataliteta.

Četvrti migracioni talas prema inostranstvu se dogodio usljed zaoštavanja ekonomske i socijalne krize na ovim prostorima na samom kraju XX vijeka. I rat u okruženju je učinio svoje. Posljedice ovog migracionog talasa su svježije i djeluju na sve segmente društva.

Realno je očekivati i peti talas migracija prema inostranstvu. Nadolazeća integracija u Evropskoj uniju, privući će, zasigurno, znatne kontigente radne snage. I to privlačenje će zahvatiti vitalnu radnu snagu. I ono će ostaviti „rupe” u demografskoj mapi Crne Gore i to prvenstveno usljed slabe konkurentne moći unutrašnjeg tržišta radne snage u odnosu na druge zemlje Evropske unije.

3. 7. 2. REGIONALNE MIGRACIJE

Dok je egzistirala Jugoslavija kao zajednička država, zabilježena su migratorna kretanja između njenih regiona i između republika kao sastavnih djelova zajedničke države. Crna Gora je u ovom periodu bila izrazito migraciono područje. Glavne migracione struje su bile usmjerene prema Srbiji i Beogradu. Naravno, iz Crne Gore su odlazili ljudi u skoro sve krajeve tadašnje Jugoslavije.

U ovim migracijama škola i školovanje su bili snažan kanal pokretljivosti. Na taj način se pretežno stvarala intelektualna elita u Crnoj Gori koja će kasnije uz snažnu pomoć Beograda formirati Univerzitet. U ovim migracijama su se intenzivno događali mješoviti brakovi. Mješoviti brakovi su vršili direktan uticaj na transformaciju porodice, posebno na njenu reproduktivnu funkciju. Smatramo da su ove migracije bile snažan faktor promjena u svim segmentima društva u Crnoj Gori. Naravno, mijenjali su se oni koji su tamo ostajali i oni koji su se ovamo vraćali. Bili su faktori promjena nove i svoje (matične) sredine.

Ne smiju se zaobići migracije između regiona unutar Crne Gore. Zaostajanje u razvoju pojedinih regiona uslovio je neravnomjeran razmještaj stanovništva, posebno onog njegovog dijela koji posjeduje reproduktivnu moć. Sjeverni region je u ovim migracijama najgore prošao. Njemu su u najvećoj mjeri oduzimani vitalni kontigenti stanovništva, što je direktno uticalo na smanjenje nataliteta. To će, po našem mišljenju, imati dalekosežne reperkusije. Riječ je, dakle, o neravnomjernom razmještaju reproduktivnih kontigenata stanovništva na regionalnom nivou. Veliki je hendikep regiona koji izgubi vitalne kontigente, jer su vitalni kontigenti radne snage osnovni preduslov svakog razvoja, a naročito privrednog.

3. 7. 3. MIGRACIJE SELO – GRAD

Sva aktuelna ekonomska, demografska, sociološka, sociopsihološka, etnološka, pa i kulturološka istraživanja, bavila su se migracijama selo – grad. To je u stvari bio veliki izazov za istraživače. Ovo tim prije ako se ima u vidu da su ove migracije iz osnova izmijenile demografsku sliku Crne Gore i njenog okruženja. Nagla industrijalizacija je neminovno proizvela masovna pomjeranja stanovništva iz seoskih pre-

ma gradskim naseljima. Fabrički dimnjaci su magnetno privlačili seljake. U početku su migracije bile mahom sezonske i, dnevne i sedmične, a kasnije su sve više poprimile potpuno odvajanje od sela i seoskog načina života.

Migracije selo – grad su tekle bez prestanka i to punom parom. U jednom vremenskom intervalu ove su migracije imale pozitivna ishodišta. Sva istraživanja pokazuju da su migracije selo – grad rasteretile agrarna prenaseljena sela. Poznato je, naime, da je selo u Crnoj Gori, generalno posmatrano, stenjalo pod pritiskom agrarne prenaseljenosti. Tendencija stalnog usitnjavanja posjeda je dodatno otežavala situaciju. Ovaj pritisak je bio permanentan i dugoročan. Ljudi su pod ovim pritiskom odavno počeli napuštati posjed i selo. No, i pored toga, selo je bilo puno stanovništva. U njemu se i dalje „orio” plač male djece. U seoskom prostoru, u seoskom ataru, i dalje je bilo tijesno. I kad su se pojavile šanse za zapošljavanje, tu, na domaku sela, „ventili” se otvaraju, što omogućava masovni „bijeg” sa sela. I deagrarizacija društva u cjelini, a posebno u seoskim naseljima, kao i proces urbanizacije, poprimaju stihijni karakter. Prelaze svaku granicu normalnosti, izlaze iz domena kontrole i usmjeravanja. Mjere razvojne politike su pospješivale ove procese. Tako se desilo ono što do tada istorija nije zabilježila. Sela su ostala bez vitalnih kontigenata. Nestajale su brojne „fabrike” za proizvodnju djece. Nestajale su seoske porodice kao nepresušni izvori vitalnog stanovništva. I, zaista, naše seoske porodice su bile izdašni i permanentni izvori brojnih i vitalnih kontigenata. S pravom Jovan Cvijić ističe da su naša dinarska žena i naša dinarska porodica pokazale nezapamćenu vitalnost. Od njih i iz njih su bez prestanka odlazila čeljad, puneći sjeverna geografska područja, sjeverne geografske prostore.

Selo i seoske porodice su veoma dugo odolijevale faktorima iseljavanja, ali su morali kapitulirati pred gradskim izazovima. Grad je naprosto „oteo” selu ono što se zove „vitalni sokovi”. Ovo se može okarakterisati kao nemilosrdna eksploatacija sela od strane grada. Grad, naravno, ne namjerava da išta povrati selu. Već se odavno na mnogim selima ne može čuti djetinji plač. Tako je, figurativno rečeno, grad na selima „zatvorio” mnoge fabrike za proizvodnju djece i time selu napravio najveću istorijsku nepravdu. Time se stvorio neravnomjeran razmještaj nataliteta koji će imati dalekosežne reperkusije na razvoj poljoprivrede i sela. Iluzorno je i pomisliti da će se dogoditi revitalizacija sela i poljoprivrede bez demografske revitalizacije. Takođe je iluzorno govoriti da će u budućnosti poljoprivreda biti noseća privredna grana u razvoju u situaciji kad se ne može oženiti momak koji je vezao svoju sudbinu za selo i poljoprivredu. Ovo se može nazvati krucijalnim problemom naše razvojne i populacione politike. Sigurni smo da ovo ne može i ne smije čekati rješavanje.

3. 8. DEVIJANTNA PONAŠANJA

Temelj svakog društva, koje teži progresu i humanizmu, jeste zdrava porodica, zdravo potomstvo. To implicira i izbalansiranu populacionu politiku koja produkuje stabilan natalitet, stabilan prirodni priraštaj. To dalje implicira razvoj zdravog društva, razvoj društva bez ozbiljnijih deformacija i devijacija.

Na osnovu naših istraživanja, a to se može primijetiti i okom običnog posmatrača, može se zaključiti da je društvo u Crnoj Gori zahvaćeno deformacijama koje

ostavljaju negativan pečat kako na populacioni tako i na sveopšti društveni razvoj.⁵ Ovo se prvenstveno odnosi na alkoholizam, drogiranje, trafikingu, maljoltičku delikvenciju, kriminalitet i sl. Sve su ove pojave u porastu. Njihovo dejstvo je pojačano društveno-ekonomskom krizom koja dugo traje. Najveća je nevolja u tome što su ovim deformacijama zahvaćene mlade populacije. Omladina je prva na udaru. Znači da je zahvaćen najvitalniji i najosjetljiviji dio (segment) društva.

Posebno su ove pojave pogubne ako se ima u vidu da napadaju omladinu u fazi priprema za reprodukciju. U ovoj situaciji porodice vinovnika ovih pojava su ophrvane unutarporodičnim konfliktima i blokadom porodičnih funkcija, naročito odgojno-vaspitne i reproduktivne. Otuda i nasilje u porodici koje poprima drastične oblike ispoljavanja. To za sobom povlači odlaganje reprodukcije. Još gora je solucija potpuno zanemarivanje, pa čak i uništavanje nagona za reprodukciju, za zdravo potomstvo. Sve nabrojane pojave djeluju lančano, aktivirajući i sve ono što društvo čini bolesnim i što ga ometa u hodu ka zdravom i populaciono jakom organizmu. Otuda i potreba da se deformacijama i socijalnim „bolestima” društva poklanja posebna pažnja u kreiranju i sprovođenju populacione politike. Ovdje je, znači, potreban široki front borbe. Ne smije se, naime, ništa previdjeti niti zaobići što koči razvoj zdrave populacije.

3. 9. DRUŠTVENA KRIZA I NATALITET

Društvena kriza u nas dugo traje. Rat u okruženju je produbio i produžio društvenu krizu. To je kod stanovnika Crne Gore stvaralo neizvjesnost ili bolje reći strah od neizvjesnosti. Kad je neko ophrvan strahom da se neće moći zaposliti, da neće moći dobiti stan, da neće moći zadovoljiti potrebe odgoja svojeg djeteta, kad smatra da je neizvjesna i turobna budućnost svog potomstva, kad se boji za svoj goli život i život svoje porodice, logično je od njega očekivati odlaganje, pa čak i apstinenciju od reprodukcije, od umnožavanja potomstva. Istraživanje, koje je sprovedeno u 2000. godini, ukazuje da od ukupno anketiranih ispitanika, 62,9 odsto izjavljuje da ne planiraju ženidbu, odnosno udaju. Kao obrazloženje svog stava iznose loše ekonomsko i socijalno stanje svoje porodice. Posebno potenciraju zatamljenje horizonata budućnosti, odnosno potiskivanje životnog optimizma u posljednji plan. Karakterističan je ilustrativan odgovor jednog ispitanika: „Nijesam siguran da ću sutra zdravo osvanuti, a kamoli da razmišljam o ženidbi. Ne mogu sebi obezbijediti egzistenciju a kamoli egzistenciju cijele porodice”. Prema tome, strah od neizvjesnosti, koji je nametnula društvena kriza, negativno utiče na proces reprodukcije stanovništva.

Može se očekivati vraćanje životnog optimizma u slučaju izlaska iz društveno-ekonomske krize. No, sasvim je evidentno da se u postojećim okolnostima ne nazi-

⁵ U Institutu za društveno-ekonomska istraživanja izvršena su tri istraživanja pod naslovom „Društveno-ekonomski položaj omladine u Crnoj Gori”. U okviru ovih istraživanja su se prosto nametnula devijantna ponašanja koja su bila značajno upletena u život omladine. Istraživanja su sprovedena u periodu od 1980. do 2001. godine. Ovdje treba notirati i dva uzastopna istraživanja o trafikingu u Crnoj Gori.

re kraj krize i da će to stagnantno i retrogradno djelovati na prirodno kretanje stanovništva.

3. 10. SOCIJALNO RASLOJAVANJE

Veliki hendikep svakog analitičara, koji se bavi analizom socijalne strukture, jeste nepostojanje longitudinalnih istraživanja iz ove oblasti. Naime, u Crnoj Gori ne postoji empirijskih istraživanja socijalnog raslojavanja na dugi rok. To znači da smo dokinuti u mogućnosti da se egzaktno i dublje analizira socijalna struktura crnogorskog društva. Upravo zbog toga smo prinudjeni da se poslužimo nekim parcijalnim rezultatima javno-mnjenjskih istraživanja. U nekim od istraživanja je traženo od ispitanika da iskažu svoje stavove o socijalnom raslojavanju, o socijalnoj diferencijaciji. Ispitanici su u većini, odnosno njih 68,9 odsto, izrazili stav da je društvo u Crnoj Gori raslojeno na brojnu većinu osiromašenih, na jednoj, i manje brojnu elitu ekstremno bogatih, s druge strane. Takođe, ispitanici smatraju da je sa socijalne pozornice skoro izbrisan srednji sloj (srednja klasa). Ako je vjerovati ispitanicima, a mora im se vjerovati bar djelimično, kretanja u socijalnoj strukturi mogu blokirati svaki razvoj pa i demografski.

Interesantno je prezentirati i percepciju ispitanika o pripadnosti određenom socijalnom sloju. Od ispitanika je, naime, traženo da oni sami procijene kojem sloju pripadaju. Ako se uporede rezultati tri sukcesivna istraživanja javnog mnjenja u rasponu od petnaest godina, primjećuje se da se srednji sloj smanjuje, a niži (siromašni) sloj uvećava. Ovo je još jedan pokazatelj nepovoljnog kretanja u socijalnoj strukturi crnogorskog društva. Sa sigurnošću se može konstatovati da će ovakvo kretanje biti moćna prepreka u razvoju društva Crne Gore ako pretenduje da bude demokratsko i prosperitetno.

3. 11. OSTACI PATRIJARHALNE SVIJESTI

U mnogim analizama iz ove ili sličnih oblasti susrećemo konstatacije da i dalje opstaje i žilavo se održavaju ostaci patrijarhalne svijesti i patrijarhalnih shvatanja. Pri tome se obično potencira negativan uticaj djelovanja patrijarhalne svijesti na savremena društvena kretanja. Ovdje, u ovom kontekstu, se ne mogu davati takvi kvalifikativi. Sasvim je evidentno da zadržavanje patrijarhalnih shvatanja u svijesti ljudi kao što su tretiranje rađanja djece i produženje loze (vrste) kao vrhunskih društvenih vrijednosti, igraju sasvim pozitivnu ulogu. Ovo su, naime, istinski otpori i brane onome što degradira istinski (humani) odnos prema rađanju djece. Osim toga, ovi su faktori često u ulozi amortizera svega onoga što dolazi naglo i prebrzo. Može se reći da su to svojevrsne sponne između prošlosti i sadašnjosti. To su, u stvari, sponne ili karike kontinuiteta u društvenom razvoju.

3. 11. 1. NEGATIVNO TROŠENJE SLOBODNOG VREMENA

Način trošenja i sami sadržaji slobodnog vremena su bitne odrednice u razvoju ličnosti. Ovo se naročito odnosi na omladinu. Naša istraživanja pokazuju da omla-

dina najčešće isprazno i negativno troši svoje slobodno vrijeme. Riječ je o upornom boravku u kaficima bez smisla i sadržaja, zatim o pretjeranom „buljenju” u televizor ili kompjuter, kao i o učestvovanju u neformalnim, a često i devijantnim društvenim grupama. Pri tome se, na primjer, zapostavljaju kreativni sadržaji kao što su kulturne i sportske aktivnosti. Negativno korišćenje slobodnog vremena izaziva lijenost duha i „hodanje” po društvenim marginama. Time se zaobilazi i ne poštuje bitna, životna maksima: „U zdravom tijelu, zdrav i duh”. Ovim se u stvari potencira neophodnost usmjeravanja korišćenja slobodnog vremena prema onome što se zove njegovanje i razvoj zdrave populacije, zdravog društva.

3. 12. SUMIRANJE UZROKA

U izlaganju ovakve vrste nameće se sumiranje i ekspliciranje uzroka. Uz to je neophodno i naglasiti njihov pozitivni, odnosno negativni uticaj. U sljedećem tabelarnom pregledu je sumiran pregled uzroka koji djeluju neposredno ili posredno na populaciona kretanja.

Tabela 3. 1. Uzroci uticaja na natalitet

Uzroci uticaja na natalitet		
	Vrsta uzroka	Uticaj na natalitet i razvoj
1.	Patrijarhalna struktura društva (pleme, bratstvo i patrijarhalna porodica)	Visoki natalitet
2.	Proširena porodica	Visoki natalitet
3.	Porodica u punom „pogonu” svih funkcija	Visoki natalitet
4.	Individualizacija porodice	Redukcija rađanja djece
5.	Redukcija svih porodičnih funkcija	Tendencija smanjenja broja članova u porodici
6.	Redukcija reproduktivne funkcije porodice	Smanjenje nataliteta i planiranje poroda
7.	Nestajanje plemena	Smanjenje rađanja djece
8.	Odumiranje bratstva kao društveno-srodničke grupe	Nestajanje čuvara obilnog umnožavanja bratstvenika
9.	Agrarna prenaseljenost	Teškoće u gustini naseljenosti sela
10.	Tradicionalna poljoprivredna proizvodnja	Zadržavanje shvatanja o potrebi održavanja brojne porodice
11.	Deagrarizacija društva i slabljenje agrarne prenaseljenosti	Smanjenje nataliteta i afirmacija planiranja poroda
12.	Emancipacija žene u porodici (demokratizacija u porodičnom odlučivanju)	Povećanje uticaja žene na natalitet
13.	Zapošljavanje žene	Ekonomsko osamostaljivanje žena
14.	Nezaposlenost omladine	Odlaganje reprodukcije

Uzroci uticaja na natalitet		
	Vrsta uzroka	Uticaj na natalitet i razvoj
15.	Povećanje društveno-političke angažovanosti žena	Redukcija obaveza žena u porodici
16.	Razvoj društva i društvene podjele rada i razuđivanje socijalne strukture	Redukcija nataliteta
17.	Društveno-ekonomska kriza	Stagnacija i pad nataliteta
18.	Migracija prema inostranstvu	Smanjenje populacije i nagovještaj novog odnosa prema natalitetu
19.	Regionalna migracija	Smanjenje populacije i neravnomjerni razmještaj natalitetnih kontigenata stanovništva
20.	Intenzivna migracija selo – grad	Ukidanje „fabrika” za proizvodnju djece
21.	Poremećaji u sistemu društvenih vrijednosti	Negativan uticaj na natalitet i razvoj društva u cjelini
22.	Povećanje opštekulturnog i obrazovnog nivoa stanovništva	Sve veće planiranje porodice (poroda)
23.	Povećanje zdravstvene kulture i zdravstvenog nivoa stanovništva	Zdrav porod, zdravo društvo
24.	Alkoholizam, drogiranje, kriminal, maloljetnička delikvencija, pornografija	Ugrožavanje zdravog jezgra reprodukcije stanovništva
25.	Anarhičnost i anomalije u predbračnom kontaktiranju, u predbračnom opštenju	Negativan uticaj na natalitet
26.	Negativno trošenje slobodnog vremena	Podsticanje negativnih tendencija u sferi reprodukcije
27.	Neusklađenost između porodice i društvenih institucija	Konfliktnost u odgojno-vaspitnoj i reproduktivnoj funkciji porodice
28.	Povećanje razvoda brakova i nepotpunih porodica	Opadanje nataliteta i posješivanje porodične krize
29.	Unutarporodični konflikti	Nasilje u porodici – stradanje žena
30.	Težnja ka dužim stručnim i profesionalnim usavršavanjem	Odlaganje reprodukcije
31.	Hedonizam	Smetnje u reprodukciji
32.	Šund u medijima	Negativan uticaj na reprodukciju stanovništva
33.	Ostaci patrijarhalne svijesti	Zadržavanje patrijarhalnih elemenata u sistemu vrijednosti

3. 13. KREIRANJE ADEKVATNIH MJERA U CILJU PREVAZILAŽENJA NEGATIVNIH UTICAJA NA NATALITET

Da bi se reprodukcija stanovništva usklađeno odvijala, tj. u cilju stabilnog i izbalansiranog nataliteta, prvenstveno je potrebno kreirati adekvatne mjere razvojne i populacione politike. Takođe je neophodno uskladiti mjere razvojne sa mjerama populacione politike.

3. 13. 1. RAVNOMJERNI REGIONALNI RAZVOJ

Mnogo se govori o neravnomjernom regionalnom razvoju Crne Gore. Čuju se i obećanja i tirade da će se ispraviti razvojne nepravde prema nerazvijenim područjima i da će to doprinijeti sveukupnom i ubrzanom razvoju društva. No, sasvim je evidentno da mjere ekonomske i razvojne politike kasne i da su neadekvatne, a svako kašnjenje znači i dugoročna odlaganja rješenja. Ovo još više potencira nalaženje i kreiranje urgentnih mjera koje će zaustaviti neravnomjeran razmještaj stanovništva. Valjda je svakome jasno da se ne može računati na ma kakav razvoj bilo kog područja, a naročito nerazvijenog, bez posjedovanja vitalnih kontigenata radne snage. Usmjeravajući akteri društva, koji dozvoljavaju demografsko pražnjenje prostora sa bogatim prirodnim resursima, nijesu naučili ni slovo A iz politike dugoročnog razvoja. U svemu ovome je najgora varijanta „Kasno Janko stiže na Kosovo”.

3. 13. 2. REVITALIZACIJA SELA I POLJOPRIVREDE

Ključni prioritet u razvoju je revitalizacija sela i poljoprivrede. „Bijeg” sa sela i naglo starenje sela nameću kao prioritet svih prioriteta demografsko oživljavanje sela. Da bi se ovaj prioritet ostvario, prethodno je neophodno izvršiti tipologiju seoskih naselja s obzirom na demografsko i razvojno stanje, na stepen devastacije prirodnih resursa određenog sela (naselja). Neophodnost je tim veća ako se ima u vidu da se ne može računati na bilo kakav boljitak ako se mjere ne prilagode tipu naselja. To znači da investicije, koje, moraju biti izdašne, treba da budu zavisne varijable tipa sela (naselja). Ovo implicira istraživačke interdisciplinarnе i izvedbene projekte.⁶ Jedino je to garancija da se dođe do opipljivih rezultata, odnosno da se ne ide grlom u jagode, kao što se to do sada činilo. Svako ulaganje u razvoj sela i poljoprivrede je „pucanje u prazno” ako se time ne doprinese demografskom oporavku sela i poljoprivrede. Smiješno je govoriti o uspješnom ulaganju u razvoj sela i poljoprivrede u situacijama kad mnoga sela svakodnevno stare i ostaju prazna. Valjda je razvoj za ljude, a ne za pustopoljinu.

3. 13. 3. ČINJENIČKA PODLOGA MJERA SOCIJALNE I POPULACIONE POLITIKE

Već je ukazano da kreiranje dijela populacione i socijalne politike zahtijeva otkrivanje pravilnosti i tendencija pravilnosti u socioekonomskim i demografskim kretanjima. No, to je nemoguće ako se permanentno ne istražuju promjene u socioekonomskoj i demografskoj strukturi. Posebno su značajna istraživanja o socijalnoj strukturi, o socijalnom raslojavanju društva. Takva istraživanja pružaju solidnu osnovu za kreiranje adekvatnih mjera socijalne i populacione politike.

Ovdje se kao neophodnost nameće kreiranje adekvatnog porodičnog (socijalnog) kartona. Iluzorno je govoriti o plodonosnoj socijalnoj i populacionoj politici

⁶ Čini se da treba posvetiti posebnu pažnju projektima gradnje etno-sela i etno-katuna. Ovakvi bi projekti, po našem mišljenju, znatno doprinijeli razvoju seoskog turizma. Etno-katun i etno-selo treba da se baziraju na istim razvojnim osnovama, a to znači da jedan drugog podstiču u razvoju. Ovo treba da bude garancija zajedničkog i jedinstvenog djelovanja na revitalizaciji sela i poljoprivrede.

ako se ona pretežno ne bazira na porodičnom (socijalnom) kartonu. Naravno, socijalni karton treba koncipirati na način koji prvenstveno omogućava sagledavanje promjena u porodičnom i individualnom standardu. Takođe treba nastojati da socijalni karton pruži podatke o profesionalnoj i obrazovnoj pokretljivosti, kao i zaposlenosti i zapošljavanju. Valjda je došlo vrijeme da se primjerena i ozbiljna socijalna i populaciona politika baziraju na realnim i sigurnim pokazateljima.

3. 13. 4. PRETPOSTAVKE ZDRAVOG DRUŠTVA

Osnovni cilj usmjeravajućih snaga društva jeste stvaranje zdravog, demokratskog i prosperitetnog društva. To, naravno, implicira „držanje” pod kontrolu mnoštva činitelaca koji se pojavljuju kao faktori razvoja, kao faktori društvenog progressa. Držanje pod kontrolu je, u stvari, stvaranje adekvatnih društvenih mehanizama koji će permanentno omogućavati kretanje društva ka unaprijed definisanim ciljevima razvoja.

Jedan od glavnih mehanizama na putu progressa jeste stvaranje i revitalizacija adekvatnih društvenih institucija i organizacija u svim segmentima društvenog života. Ovo se posebno odnosi na zdravstvene, prosvjetne i kulturne institucije. Naravno, to podrazumijeva stabilnu ekonomsku osnovu, koja može izdržati tržišnu i svaku drugu kompeticiju (utakmicu). Odgovarajuće društvene institucije treba da budu brana svim deformacijama i devijacijama koje uporno nagrizađu društvenu supstancu i usporavaju društveni razvoj. U adekvatnoj mreži društvenih institucija i organizacija porodica treba da se lagodno i bezbjedno osjeća kao osnovna reproduktivna jednica društva. To znači da je cilj razvojni sklad između društvenih institucija, s jedne, i porodice, s druge strane. Jedino u tom skladu i susretnom planiranju mogu ostvarivati strateške ciljeve.

U poremećenom sistemu društvenih, odnosno moralnih vrijednosti, kao neophodnost se nameće njegova revitalizacija, a u mnogim segmentima društva i izgradnja novih temelja. Često se previđa snažan uticaj sistema vrijednosti na društveni, odnosno populacioni razvoj. Ako se, na primjer, rađanje djece, rađanje „božje blagodeći” ne shvati i prihvati kao vrhunska društvena vrijednost, kao vrijednost svih vrijednosti, ne može se računati na postojanje i opstajanje društva kao oplemenjenog dijela prirode. Ima se utisak da je reprodukcija stanovništva često u drugom planu. Ako se ovo uvriježi u sistem društvenih vrijednosti, onda se to javlja kao stalna smetnja razvoju zdravog i prosperitetnog društva. Bez pretjerivanja se može reći da je bitna pretpostavka zdravog, prosperitetnog i demokratskog društva izgradnja i formiranje adekvatnog sistema društvenih, odnosno moralnih vrijednosti. Naša društvena zbilja to zorno potvrđuje. Naime, posustajanje i posrtanje u našem razvoju umnogome se mogu pripisati degradaciji moralnih vrijednosti.

3. 13. 5. KAKO ZAUSTAVITI I PREUSMJERITI NEKE NEGATIVNE TENDENCIJE U PRAVILNOSTI PROMJENA

Sasvim je evidentno da neke od tendencija društvenih kretanja idu u smjeru smanjenja nataliteta. To je do određene granice tolerantno, ali je nevolja u tome što se ta granica ne poštuje i što smanjenje nataliteta prijeto da ugrozi prostu reproduk-

ciju stanovništva. Tako, na primjer, sva naša istraživanja ukazuju da su rast društvenog i porodičnog standarda praćeni opadanjem nataliteta do društveno nedozvoljenih granica. Ovdje se s pravom postavlja pitanje: *Kako nastaviti sa društvenim razvojem, a da to ne ugrozi normalnu reprodukciju stanovništva?* Odgovor na ovo pitanje zahtijeva sučeljavanje jakih argumenata eksperata (stručnjaka) iz različitih naučnih disciplina. To se i u ovom projektu nameće kao neminovnost.

LITERATURA

- [1] Bulajić, Žarko: *Agrarni odnosi u Crnoj Gori*, Titograd, 1959.
- [2] Burić, Olivera; Milić, Anđelka: *Promjene u porodičnom životu nastale pod uticajem ženine zaposlenosti*, Beograd, 1968.
- [3] Breznik, Dušan; Radović, Ljubica; Vujošević, Novo; Vukotić, Veselin i Božović, Žarko: *Demografska kretanja nakon zemljotresa u Crnoj Gori*, Titograd, 1979–1985.
- [4] Dvorniković, Vladimir: *Karakterologija Jugoslovena*, Beograd, 2006.
- [5] Erdeljanović, Jovan: *Kući, pleme u Crnoj Gori*, Beograd, 1910.
- [6] Gezeman, Gerhad: *Čojstvo i junaštvo starih Crnogoraca*, Podgorica, 2006.
- [7] Mladenović Marko, *Sociologija porodice*, Beograd, 1967.
- [8] Pejović, Đoko: *Uzroci masovnog iseljavanja stanovništva iz Crne Gore*, Titograd, 1962.
- [9] Šušvar, Stipe; Livada, Svetozar; Vujošević, Novo; Dinković, Borislav: *Tipologija ruralnih sredina u Jugoslaviji*, Titograd, 1965–1975.
- [10] Vujačić, Vidak: *Smisao patrijarhalnog kontinuiteta u Crnoj Gori*, Titograd, 1973.
- [11] Vujačić, Vidak: *Patrijarhalni sadržaji u životu Crnogorki*, Titograd, 1974.
- [12] Vujošević, Novo: *Položaj žena u porodici kao proizvodnoj jedinici*, Titograd, 1969.
- [13] Vujošević, Novo: *Srodničko okruženje porodice u Crnoj Gori*, Titograd, 1973.
- [14] Vujošević, Novo; Vujačić, Vidak: *Društveno-ekonomski položaj žene u Crnoj Gori*, Titograd, 1975–1979.
- [15] Vujošević Novo: *Migracije selo – grad*, Titograd, 1975–1980.
- [16] Vujošević, Novo: *Društveno-ekonomski položaj Albanci u Crnoj Gori*, Titograd, 1976–1978.
- [17] Vujošević, Novo: *Stavovi ispitanika o idealnom broju djece u porodici*, Titograd, 1976–1981.
- [18] Vujošević, Novo: *Promjene u seoskoj porodici Stare Crne Gore*, Titograd, Beograd, 1985–1990.
- [19] Vujošević, Novo; Vukčević, Risto: *Sociodemografska kretanja u nacionalnom parku Skadarsko jezero*, Titograd, 1980, 1985.
- [20] Vujošević, Novo: *Omladina u porodici i društvu*, Podgorica, 2000–2001.
- [21] Vujošević, Novo: *Omladina i alkoholizam*, Podgorica, 2000–2003.
- [22] Vujošević, Novo: *Stavovi građana o trafikingu i drugim društvenim devijacijama*, Podgorica, 2000–2003.
- [23] Vujošević, Novo: *Sociološka interpretacija popisa stanovništva u Crnoj Gori*, Podgorica, 2003.
- [24] Vujošević, Novo: *Stavovi građana o aktuelnim problemima društva*, Podgorica, 2007.
- [25] Vujošević, Novo: *Selo u prošlosti i sadašnjosti*, Podgorica, 2007.
- [26] Vukčević, Risto: *Problemi privrednog razvoja Crne Gore*, Titograd, 1972.